

ૐ

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

યથાર્થ ગીતા (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

અધ્યાય પહેલો

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ:-

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે કે “ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે એકઠા થયેલા મારા પુત્રો તથા પાંડવોએ શું કર્યું ?”

ધૃતરાષ્ટ્ર એ અજ્ઞાન અને સંજય એ સંયમ. અજ્ઞાન, મનની અંદર ઊડિ ઊડિ રહે છે. અજ્ઞાનથી આવૃત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ છે, પરંતુ તે સંયમરૂપી સંજયના માધ્યમથી જુએ છે - સાંભળે છે. એ સમજે છે ખરો કે પરમાત્મા સત્ય છે, છતાં એના પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલ મોહરૂપી દુર્યોધન જીવિત છે ત્યાં સુધી એની દૃષ્ટિ હંમેશાં કૌરવો એટલે કે વિકારો પર રહે છે.

ધર્મ એક ક્ષેત્ર છે. હૃદય-દેશમાં દૈવી સંપત્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે આ શરીર ધર્મક્ષેત્ર બની જાય છે અને જ્યારે એમાં આસુરી સંપત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે આ શરીર કુરુક્ષેત્ર બની જાય છે. ‘કુરુ’ એટલે કરો. આ શબ્દ આદેશાત્મક છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ત્રણ

ગુણો દ્વારા પરવશ માનવી કર્મ કરે છે, તે એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ત્રણે ગુણો તેની પાસે કર્મ કરાવી લે છે. સૂઈ જાઓ તોપણ કર્મ બંધ થતું નથી. નિદ્રા પણ સ્વસ્થ શરીરનો ખોરાક માત્ર છે. ત્રણે ગુણ મનુષ્યને, દેવતાથી કીટ સુધીના શરીરોમાં બાંધે છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ગુણ હયાત છે, ત્યાં સુધી ‘કુરુ’ રહેશે. આમ જન્મ-મૃત્યુનું ક્ષેત્ર, વિકારોનું ક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર છે. પરમધર્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ આપનાર પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓ (પાંડવો)નું ક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે.

પુરાતત્ત્વવિદો પંજાબ, કાશી, પ્રયાગના મધ્ય ભાગ તથા અનેકવિધ સ્થળોએ કુરુક્ષેત્ર શોધી રહ્યા છે, પરંતુ ગીતાકારે સ્વંય યુદ્ધનું ક્ષેત્ર ક્યાં છે તે બતાવ્યું છે. **इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते**

“અર્જુન, આ શરીર જ ક્ષેત્ર છે અને જે તેને જાણે છે, એનો અર્થ સમજી લે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે.” આગળ એમણે ક્ષેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો. એમાં દશ ઇન્દ્રિયો, મન બુદ્ધિ અહંકાર, પાંચ વિકાર અને ત્રણ ગુણોનું વર્ણન છે. શરીર જ ક્ષેત્ર છે, એક અખાડો છે. એમાં સતત લડી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ બે : દૈવી સંપદ્ અને આસુરી સંપદ્. ‘પાંડુનાં સંતાન અને ધૃતરાષ્ટ્રનાં સંતાન,’ ‘સજાતીય અને વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓ.’

અનુભવી મહાપુરુષના આશ્રયે જવાથી આ બંને પ્રવૃત્તિઓના સંઘર્ષ અંગે માર્ગદર્શન મળે છે. આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે અને આ જ વાસ્તવિક યુદ્ધ છે. વિશ્વયુદ્ધોથી ઇતિહાસ ભર્યો પડ્યો છે; પરંતુ એમાં જીતનારને પણ શાશ્વત વિજય મળતો નથી. આ તો પારસ્પરિક બદલાની વૃત્તિ છે. પ્રકૃતિનું સંપૂર્ણતયા શમન કરીને, તેનાથી અતિરિક્ત સત્તાનું દિગ્દર્શન કરવું અને એમાં પ્રવેશ મેળવવો એ જ સાચો વિજય છે. આ એક જ વિજય એવો છે, જેમાં હાર નથી. આ મુક્તિ છે, જેની પાછળ જન્મ-મૃત્યુનું બંધન નથી.

આ રીતે અજ્ઞાનગ્રસ્ત પ્રત્યેક મન સંયમથી જાણે છે કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના યુદ્ધમાં શું થયું ? સંયમમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય તેમ તેમ એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંજય ઉવાચ:-

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥૨॥

પાંડવોના સૈન્યને રણમાં ગોઠવાયેલું જોઈ રાજા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને આ વચન કહ્યાં :

દ્વૈતનું આચરણ એ જ ‘દ્રોણાચાર્ય’ છે. પરમાત્માથી પોતે અલગ પડી ગયા છે એવું જ્ઞાન થાય છે (આ જ દ્વૈતનું ભાન છે), એની પ્રાપ્તિ માટે તડપ પેદા થાય છે ત્યારે આપણે ગુરુને શોધવા નીકળીએ છીએ. બંને પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે આ પ્રાથમિક ગુરુ છે. અલબત્ત, ત્યાર બાદ સદ્ગુરુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રહેશે, જે યોગ સ્થિતિવાળા હશે.

રાજા દુર્યોધન આચાર્ય પાસે જાય છે. મોહરૂપી દુર્યોધન ! મોહ બધી વ્યાધિઓનું મૂળ છે, બધી વ્યાધિઓનો રાજા છે. દુર્યોધન - દૂર એટલે દૂષિત, યો એટલે પેલી અને ધન એટલે સંપત્તિ. આત્મિક સંપત્તિ સ્થિર સંપત્તિ છે, પરંતુ મોહ એમાં દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પ્રકૃતિ તરફ ખેંચે છે, એને વાસ્તવિક જાણકારી માટે પ્રેરણા પણ આપે છે. મોહ હોય ત્યાં સુધી પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન રહે છે. અન્યથા બધું પૂર્ણ જ છે.

આમ વ્યૂહ-રચનાત્મક પાંડવોની સેનાને જોઈને, અર્થાત્ પુણ્યથી પ્રવાહિત સજાતીય વૃત્તિઓને સંગઠિત જોઈને, મોહરૂપી દુર્યોધને પ્રથમ ગુરુ દ્રોણ પાસે જઈને કહ્યું -

પश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥૩॥

“હે આચાર્ય, આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદ-પુત્ર ‘દૃષ્ટદ્યુમ્ને’ ગોઠવેલા પાંડવોના આ મોટા સૈન્યને જુઓ.”

શાશ્વત અમરપદમાં શ્રદ્ધા રાખનાર દેહ મન એ જ ‘દૃષ્ટદ્યુમ્ન’ આ જ પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓનો નાયક છે. સાધન કઠિન ન મન કર ટેકા । સાધન કઠિન નથી, મનની ટેક જ કઠિન હોવી જોઈએ.

હવે સેનાનો વિસ્તાર જોઈએ -

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥૪॥

આ સેનામાં ‘મહેષ્વાસા’ - મહાન ઈશ્વરમાં નિવાસ કરનાર ભાવરૂપી ‘ભીમ’, અનુરાગરૂપી ‘અર્જુન’ જેવા અનેક શૂરવીરો, સાત્ત્વિકતારૂપી

‘સાત્યકિ’, ‘વિરાટ’ - સર્વત્ર ઈશ્વરમય પ્રવાહની ધારણા, મહારથી રાજા ‘દ્રુપદ’ અર્થાત્ અચલ સ્થિતિ તથા

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુઙ્ગવઃ ॥૫॥

‘ધૃષ્ટકેતુઃ’ - દૃઢ કર્તવ્ય, ‘ચેકિતાનઃ’ - ચિત્ત જ્યાં જાય ત્યાંથી તેને ખેંચીને ઈષ્ટમાં સ્થિર કરે, (કાશિરાજ) - કાયારૂપી કાશીમાં જ જેનું સામ્રાજ્ય છે, ‘પુરુજિત્’ - સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ શરીર પર વિજય અપાવનાર પુરુજિત, ‘કુન્તિભોજઃ’ - કર્તવ્યથી ભવ પર વિજય, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ‘શૈબ્ય’ અર્થાત્ સત્ય વ્યવહાર -

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥૬॥

અને પરાક્રમી યુધામન્યુ - યુદ્ધને અનુરૂપ મનની ધારણા, ઉત્તમૌજા - શુભની મસ્તી, સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ - જ્યારે શુભનો આધાર - પાયો આવી જાય છે ત્યારે મન ભયરહિત બને છે. આવા શુભ આધારથી ઉત્પન્ન અભય મન, ધ્યાનરૂપી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વાત્સલ્ય, લાવણ્ય, સહૃદયતા, સૌમ્યતા, સ્થિરતા - તમામ મહારથીઓ છે. તેમનામાં સાધન-માર્ગ પર સંપૂર્ણ યોગ્યતા સાથે ચાલવાની ક્ષમતા છે.

આ રીતે દુર્યોધને પાંડવપક્ષનાં પંદર-વીસ નામ ગણાવ્યાં, એ સૌ દેવી સંપત્તિનાં મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. વિજાતીય પ્રવૃત્તિના રાજા હોવા છતાં ‘મોહ’ જ સજાતીય પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે ફરજ પાડે છે.

દુર્યોધન પોતાનો પક્ષ સંક્ષેપમાં કહે છે. આ કોઈ બહારનું યુદ્ધ હોત તો પોતાની એ વિશેની અતિશયોક્તિપૂર્ણ ગણતરી કરી બતાવત. વિકારની ઓછી ગણતરી કરવામાં આવી. કેમ કે એના પર તો વિજય મેળવવાનો છે. તે નાશવંત છે. માત્ર પાંચ-સાત વિકાર બતાવ્યા, એના અંતરાલમાં સંપૂર્ણ બહુમુખી પ્રવૃત્તિ સ્થિત છે.

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥૭॥

વળી હે, દ્વિજોત્તમ, આપણા પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓ છે તેને પણ આપ સમજી લો. મારી સેનાના જે નાયક છે એની પણ આપને જાણ કરું છું.

.બાહરી યુદ્ધમાં સેનાપતિ માટે દ્વિજોત્તમ સંબોધન ન વપરાય. વસ્તુતઃ ‘ગીતા’ અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓનો સંઘર્ષ છે. એમાં દ્વૈતનું આચરણ તે ‘દ્રોણ’ છે. જ્યાં સુધી આપણે આરાધ્યથી સહેજ પણ અલગ છીએ ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ વિદ્યમાન છે. દ્વૈત રહે છે. આ દ્વૈત પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા સૌપ્રથમ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી મળે છે. અધૂરી શિક્ષા જ પૂર્ણ જાણકારી માટે પ્રેરણા પ્રદાન કરે છે. આ પૂજાનું સ્થાનક મંદિર નથી. રણભૂમિમાં તો શૌર્યસૂચક સંબોધન હોવું જોઈએ.

વિજાતીય પ્રવૃત્તિના નાયક કોણ છે ?

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥૮॥

એક તો સ્વંય આપ (દ્વૈતના આચરણરૂપી દ્રોણાચાર્ય) છો, ભ્રમરૂપી પિતામહ ‘ભીષ્મ’ છે. ભ્રમમાંથી વિકારો ઉદ્ભવે છે. અંત સુધી જીવિત રહે છે, એટલા માટે પિતામહ છે. આખી સેના મરી ગઈ હતી પણ તે જીવતા રહ્યા હતા, બાણશય્યા પર અચેત હતા, છતાં પણ જીવિત હતા. આ છે ભ્રમરૂપી ‘ભીષ્મ’. ભ્રમ અંત સુધી રહે છે. આ રીતે વિજાતીય કર્મરૂપી ‘કર્ણ’ તથા સંગ્રામવિજયી ‘કૃપાચાર્ય’ છે. સાધનાવસ્થામાં સાધક દ્વારા કૃપાનું આચરણ તે કૃપાચાર્ય છે. ભગવાન કૃપાધામ છે અને પ્રાપ્તિ બાદ જ સંતનું પણ એ જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ સાધનાકાળમાં જ્યાં સુધી આપણે અલગ છીએ ત્યાં સુધી પરમાત્મા અલગ છે. વિજાતીય પ્રવૃત્તિ જીવિત છે. મોહયુક્ત ઘેરાવો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાધક કૃપાનું આચરણ કરે તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે. સીતાએ દયા કરી તો કેટલોક સમય લંકામાં પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું. વિશ્વામિત્ર દયાળુ બન્યા તો પતિત થવું પડ્યું. યોગસૂત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ આ જ કહ્યું છે કે તે **समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः** (૩/૩૭). વ્યુત્થાનકાળમાં સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. તે વાસ્તવમાં સિદ્ધિઓ છે, પરંતુ કેવલ્ય-પ્રાપ્તિમાં કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ વગેરેની જેમ જ વિધ્નરૂપ છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસનો પણ આ નિર્ણય છે -

છોરત ગ્રન્થિ જાનિ યગરાયા । વિઘ્ન અનેક કઠ્ઠ તબ માયા ।
 રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રેરઅઙ્ક બહુ ભાઈ । બુદ્ધિહિં લોભ દિઘાવાહિં આઈ ।
 રામચરિતમાનસ ૭/૧૨૭/૬-૭

માયા અનેક વિઘ્નો ઊભાં કરે છે. સિદ્ધિઓ આપે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ સિદ્ધ બનાવી દે છે. આવી અવસ્થાવાળો સાધક બાજુમાંથી પસાર થાય તો મરણગ્રસ્ત રોગી પણ જીવવા માંડશે. તે ભલે સાજો થઈ જાય, પરંતુ સાધક એને પોતાની દેન માની બેસે તોપણ નુકસાન થઈ જશે. એક રોગીના સ્થાન પર હજારો રોગી તેને ઘેરી લેશે. ભજન-ચિંતનના ક્રમમાં અવરોધ ઊભો થશે. આમ તેમ બહેકી-બહેકીને પ્રકૃતિનું જોર વધતું જશે. લક્ષ્ય દૂર હોય અને સાધક કૃપા કરે તો કૃપાનું આચરણ માત્ર સમિર્તિજય સંપૂર્ણ સેનાને જીતી લેશે. આથી સાધકે પ્રાપ્તિ સુધી એનાથી સતર્ક રહેવું જોઈએ. દયા બિનુ સન્ત કસાઈ, દયા કરી તો આપ્ત આઈ । પરંતુ અધૂરી અવસ્થામાં આ વિજાતીય પ્રવૃત્તિનો દુર્ધર્ષ યોદ્ધો છે. આમ, આસક્તિરૂપી અશ્વત્થામા, વિકલ્પરૂપી વિકર્ણ અને ભ્રમમય શ્વાસ જ ભૂરિશ્રવા છે. આ તમામ બહિર્મુખી પ્રવાહના નાયક છે.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥૧॥

એ ઉપરાંત બીજા અનેક શૂરવીર મારા માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાની તૈયારી સાથે ઊભા છે. તમામ મારા માટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા તત્પર છે. પરંતુ તેની કોઈ ચોક્કસ ગણતરી નથી. હવે સેના કયા ભાવો દ્વારા સુરક્ષિત છે ? આ બાબત કહે છે -

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥૧૦॥

ભીષ્મ દ્વારા રક્ષિત આપણી સેના બધી રીતે અજેય છે અને ભીમ દ્વારા રક્ષિત આ લોકોની સેના જીતવામાં સુગમ છે. ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ દુર્યોધનની આશંકા વ્યક્ત કરે છે. આથી જોવાનું એ છે કે ભીષ્મ એવી તે કેવી સત્તા ધરાવે છે જેના પર કૌરવો

આટલા નિર્ભર છે અને ભીમ એવી કઈ સત્તા છે, જેના પર (દૈવી સંપત્તિ) સંપૂર્ણ પાંડવો નિર્ભર છે. દુર્યોધન પોતાની વ્યવસ્થા જણાવે છે -

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥૧૧॥

આથી બધા મોરચા પર પોતપોતાની જગ્યાએ રહીને તમે સૌ ભીષ્મની તમામ બાજુએથી રક્ષા કરજો. ભીષ્મ હયાત રહેશે તો આપણે અજેય રહીશું. આથી તમે સૌ પાંડવો સામે લડવાને બદલે ભીષ્મની રક્ષા કરજો. ભીષ્મ એવા તે કેવા સેનાપતિ છે જે પોતાની રક્ષા સ્વયં કરી શકતા નથી ? કૌરવોને એમના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આ કોઈ બહારના સેનાપતિ નથી. ભ્રમ જ ભીષ્મ છે. જ્યાં સુધી ભ્રમ જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓ (કૌરવો) અજેય રહેશે. ‘અજેય’નો અર્થ એ નથી થતો કે એને જીતી ન શકાય, પરંતુ અજેયનો અર્થ દુર્જય છે, કઠિનાઈથી જીતી શકાય એવો.

महा अजय संसार रिपु, जीति सकई सो बीर । रा ६/८०

ભ્રમનો અંત આવે તો અવિદ્યા અસ્તિત્વહીન બની જાય. મોહ વગેરે જો અંશતઃ પણ રહી ગયેલ હોય તો તે શીઘ્ર સમાપ્ત થઈ જશે. ભીષ્મને ઈચ્છા-મૃત્યુ હતું. ઈચ્છાનો અંત અને ભ્રમનું નિરસન એક જ વાત છે. આ વાત સંત કબીરે સરળતાથી કહી છે :

“इच्छा काया इच्छा माया, इच्छा जग उपजाया ।

कह कबीर जे इच्छा विवर्जित, ताका पार न पाया ॥”

જેને ભ્રમ નથી હોતો તે અપાર અને અવ્યક્ત છે. આ શરીરના જન્મનું કારણ ઈચ્છા છે. ઈચ્છા જ માયા છે. ઈચ્છા જ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. ‘સોડકામયત’, ‘તદૈક્ષત બહુસ્યાં પ્રજાયેય ઇતિ’ (છાન્દોગ્ય ૬ /૨ /૩) કબીર કહે છે, જે સંપૂર્ણપણે ઈચ્છારહિત છે, તેનો પાર ન પમાય. તે અપાર, અનંત, અસીમ તત્ત્વમાં ભળી જાય છે.

[‘योऽकामो निष्काम आसकाम, आत्मकामो न तस्य ।

प्राणा उत्कामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।’

(बृहदारण्यक ૪ /૪/૬]

જે કામના રહિત આત્મામાં સ્થિર આત્મસ્વરૂપ છે એનું કદાપિ પતન નથી થતું. તે બ્રહ્મની સાથે એક થઈ જાય છે. શરૂઆતમાં અનંત ઈચ્છાઓ હોય છે અને અંતે તો પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઈચ્છા જ બાકી રહી જાય છે. જ્યારે આ ઈચ્છા પૂરી થઈ જાય છે ત્યારે ઈચ્છા જ મરી જાય છે. પરમાત્માથી કોઈ મોટી વસ્તુ હોત તો તમે એની ઈચ્છા જરૂર કરત. એનાથી આગળ કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તો ઈચ્છા કોની થાય ? જ્યારે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ અપ્રાપ્ત જ ન રહે તો ઈચ્છા સમૂળગી નષ્ટ પામે છે. ઈચ્છાનો અંત આવતાં ભ્રમનો પણ અંત આવે છે. આ જ ભીષ્મનું ઈચ્છા-મૃત્યુ છે. આ રીતે ભીષ્મ દ્વારા રક્ષિત આપણી સેના બધી રીતે અજેય છે. જ્યાં સુધી ભ્રમ છે, ત્યાં સુધી અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ છે. ભ્રમ નષ્ટ થતાં અવિદ્યાનો પણ અંત આવે છે.

ભીમથી રક્ષિત તે લોકોની સેના જીતવી સરળ છે, ભાવરૂપી ભીમ. **ભાવે વિ— તેદેવઃ।** ભાવમાં એટલી ક્ષમતા છે કે જેનાથી અવિદિત પરમાત્મા પણ વિદિત થઈ જાય છે. ‘**ભાવ વસ્ય ભગવાન, સુખ નિધાન કરુના અયન । (રા. માનસ ૭/૧૨ ચ)** શ્રીકૃષ્ણે એને શ્રદ્ધા કહી છે. ભાવમાં એટલી ક્ષમતા છે કે તે પરમાત્માને પણ વશ કરી લે છે. ભાવથી જ સંપૂર્ણ પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. ભાવ પુણ્યનો સંરક્ષક છે. ભાવની શક્તિ એટલી મોટી છે કે પરમદેવ પરમાત્મા પણ પ્રગટ થઈ જાય છે, પરંતુ તે એટલો કોમળ, એટલો તરલ હોય છે કે આજે ભાવ છે તેને કાલે અભાવમાં રૂપાંતરિત થતાં વાર લાગતી નથી. આજે તમે કહેશો કે, “મહારાજ બહુ સારા છે.” કાલે એમ પણ કહી શકશો કે, “નહીં, અમે તો જોયું કે મહારાજ તો ખીર ખાતા હતા.”

**घास पात जो खात है, तिन्हि सतावै काम
दूध मलाई खात जे, तिनकी जाने राम ॥**

ઈષ્ટમાં સહેજ પણ ન્યૂનતા પ્રતીત થાય તો ભાવ ડગમગવા લાગે છે. પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિ વિચલિત બને છે. ઈષ્ટની સાથેનો સબંધ તૂટી જાય છે. આથી ભીમ દ્વારા રક્ષિત આ લોકોની સેનાને જીતવાનું કામ સુગમ છે. મહર્ષિ પતંજલિનો પણ આ જ નિર્ણય છે - ‘**स तु दीर्घकाल नैरन्तर्य सत्कारसेवितो दृढभूमिः**’ (૧/૧૪) લાંબા કાળ સુધી નિરંતર શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક કરેલી સાધના દૃઢ હોય છે.

तस्य संजनयन्हषं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खुदध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

આમ પોતાના બળાબળનો નિર્ણય લઈને શંખધ્વનિ થયો. શંખ ધ્વનિ પાત્રોના પરાક્રમની ઘોષણા છે કે જીત થતાં કયું પાત્ર તમને શું આપશે ? કૌરવોમાં વૃદ્ધ પ્રતાપશાળી પિતામહ ભીષ્મે ઊંચા સાદે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતો સિંહનાદ કરતો ભયપ્રદ શંખ વગાડ્યો. સિંહ પ્રકૃતિના ભયજનક પાસાનું પ્રતીક છે. ઘોર જંગલમાં નીરવ એકાંતમાં સિંહની ગર્જના કાનમાં પેસી જાય તો રૂંવાડાં ઊભા થઈ જશે, હૃદય કાંપવા લાગશે. અલબત્ત, સિંહ તો તમારાથી માઈલો દૂર હશે. ભય પ્રકૃતિમાં હોય છે, પરમાત્મામાં નહીં. તે તો અભય સત્તા છે. ભ્રમરૂપી ભીષ્મ વિજયી નીવડે તો પ્રકૃતિના જે ભયરૂપી અરણ્યમાં તમે છો એનાથી પણ અધિક ભયના આવરણથી તમને બાંધી દેશે. ભયનું એક આવરણ વધુ ચઢી જશે. ભય વધુ સઘન બનશે. આ ભ્રમ આના સિવાય બીજું કશું આપી શકે નહીં. આથી જ પ્રકૃતિમાંથી નિવૃત્તિ લેવી એ જ સાચો માર્ગ છે. સંસારમાં પ્રવૃત્તિ તો ભવાટવિ છે. ઘોર અંધકારની છાયા છે. કૌરવોની ઘોષણા એનાથી વિશેષ કશું નથી. કૌરવો તરફથી ગમે તેટલાં ઢોલ-નગારાં વાગે, પરંતુ આ બધાં ભેગા થઈને ભય જ આપે છે, એનાથી વિશેષ કશું નહીં. પ્રત્યેક વિકાર કંઈ ને કંઈ ભય જ આપે છે. આથી એમણે ઘોષણા કરી કે -

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

તે પછી અનેક શંખ, નગારાં, ઢોલ, મૃદંગ અને રણશિંગાં એક સાથે વાગી ઊઠ્યાં જેનો અવાજ ખૂબ જ ભયંકર હતો. આમ કૌરવોએ ભયનો સંચાર કરવા સિવાયની બીજી કોઈ ઘોષણા કરી ન હતી. બહિર્મુખી વિજાતીય પ્રવૃત્તિ સફળ થતાં મોહમય બંધન વધુ દૃઢ બને છે.

હવે પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ઘોષણા થઈ, જેમાં પહેલી ઘોષણા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની હતી.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खुप्रदध्मतुः ॥१४॥

આ ઉપરાંત સફેદ અશ્વોવાળા (જેમાં સહેજ પણ કાલિમાનો દોષ નથી - સફેદ, સાત્વિક, નિર્મળતાનું પ્રતીક છે.) - મહતિ સ્યન્દને - ભવ્ય રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પણ પોતાના અલૌકિક શંખ વગાડ્યા. અલૌકિકનો અર્થ છે લોકોથી પર. ત્રિલોક - મૃત્યુલોક - દેવલોક - બ્રહ્મલોક - જ્યાં સુધી જન્મ-મરણનો ભય છે ત્યાં સુધી આ તમામ લોકોથી અતિરિક્ત, પારલૌકિક, પારમાર્થિક સ્થિતિ પ્રદાન કરવાની ઘોષણા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કરી. આ સોના-ચાંદી કે લાકડાનો રથ નથી. રથ અલૌકિક છે, શંખ પણ અલૌકિક છે અને આથી ઘોષણા પણ અલૌકિક છે. લોકોથી પર એક માત્ર બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મની સાથે સીધો સંપર્ક સ્થાપિત કરવાની આ ઘોષણા છે. આ સ્થિતિ તે કેવી રીતે પ્રદાન કરશે ?

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

‘હૃષીકેશ’ હૃદયના સર્વસ્વ જ્ઞાતા એવા શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો. પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પાંચ તન્માત્રાઓ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ)ના રસ ભેળવીને પોતાના ભક્તની શ્રેણીમાં ઢાળવાની ઘોષણા કરી. વિકરાળ સ્વરૂપે બહેકતી ઈન્દ્રિયોને સમેટીને પોતાના સેવકની શ્રેણીમાં ઊભી કરવી એ પ્રેરક સદ્ગુરુનું કામ છે. શ્રીકૃષ્ણ એક યોગેશ્વર, સદ્ગુરુ હતા. ‘શિષ્યસ્તેઽહં’ — “ભગવન્ ! હું તમારો શિષ્ય છું” બાહ્ય વિષય-વસ્તુઓને છોડીને ધ્યાનમાં ઈષ્ટ સિવાય બીજું કંઈ ન જુએ, બીજું કંઈ ન સાંભળે, બીજા કોઈનો સ્પર્શ ન કરે એ સદ્ગુરુના અનુભવસંચાર પર આધાર રાખે છે.

‘દેવદત્તં ધનંજયઃ’ - દૈવી સંપત્તિને આધીન અનુરાગ એટલે અર્જુન. ઈષ્ટને અનુરૂપ લગાવ - જેમાં વિરહ, વૈરાગ્ય, અશ્રુપાત હોય; ‘ગદ્ગદ્ ગિરા નયન બહ નીરા’ રોમાંચ હોય , ઈષ્ટ સિવાય બીજી કોઈ વિષયવસ્તુ સાથે સહેજ પણ ટકરાવ ન થાય એને જ ‘અનુરાગ’ કહે છે. આમાં સફળતા મળે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી દૈવી સંપત્તિ પર પરમદેવ આધિપત્ય મેળવી લે છે. આનું બીજું નામ ધનંજય પણ છે. ધન તો બાહ્ય સંપત્તિ છે જેનાથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે. આત્મા સાથે એને સંબંધ નથી. આનાથી અતિરિક્ત આત્મિક સંપત્તિ નિજ પૂંજી છે.